

О. М. Дзиговський, І. В. Сапожников

ДВІ ГРУПИ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ У ВЕРХІВ'ЯХ ДОЛИНИ р. ТИЛІГУЛ

Статтю присвячено матеріалам практично невідомих поселень перших століть від РХ, які були виявлені та частково досліджені у верхів'ях річки Тилігул у 1989, 1997 та 2000 рр. Згідно характеру матеріалів та їх хронології, вони розподіляються на дві групи, а саме — пам'ятки типу Етулія та черняхівської культури.

Ключові слова: пізньоримський час, верхів'я р. Тилігул, поселення Точилово, Олександрівка I, Байтали III, пам'ятки типу Етулія, черняхівська культура.

Загальні підсумки багаторічних досліджень декількох поколінь археологів Північно-Західного Причорномор'я вперше у достатньо повному обсязі були підведені у двох монографіях (Сапожников, Сапожникова 2011; Древние... 2013)¹. Втім, у другій з них розділ, присвячений організації та ходу пошуків пам'яток, а також їхній картографії відсутній, внаслідок чого була отримана, до певної міри, неповна і навіть перевернена картина підсумків низки розвідницьких досліджень, без яких саме написання даного узагальнюючого видання було б неможливим.

Для археології регіону по-справжньому етапною програмою стали суцільні розвідки

території Одеської обл. 1972—1976 рр.² Їх фінансувало Обласне відділення Українського республіканського товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОПСК), керував темою зав. кафедрою стародавнього світу та середніх віків ОДУ ім. Мечникова, проф. П. Й. Карішківський, начальниками загонів були викладачі цієї кафедри, а виконавцями — співробітники Одеського археологічного музею (ОАМ) та студенти історичного факультету³.

Після створення в Одесі у 1976 р. відділу археології Північно-Західного Причорномор'я ІА АН УРСР, з ініціативи Одеського археологічного товариства, І. В. Сапожников, Ю. О. Слюсар та ін. у 1981—1982 рр. зі звітів про ці розвідки сформували довідник, виданий 1991 р. тим же товариством за рахунок УТОПСК (Гудкова та ін. 1991). Ця брошура і дотепер залишається єдиним виданням такого роду для усієї Одеської області, хоча якість її макету та друку залишає бажати кращого.

Десятилітнє відтермінування видання такої необхідної як для археологів, так і органів державної охорони пам'яток книги було

1. Перша робота виконана як частина планової теми Інституту археології НАНУ «Давні культури Північно-Західного Причорномор'я». Однак опублікована була окремо через принципові наукові розходження одного з авторів статті з редакторами другого видання. У результаті останнє вийшло з друку без розділів «Ранній палеоліт» та «Пізній палеоліт», тобто «урізанім» знизу, як до речі і зверху, позаяк у даній колективній монографії відсутні практично усі розділи по середньовіччю.

2. Нещодавно ця програма була названа «спільними роботами ОАМ та істфаку ОДУ зі складання “Зводу пам'яток археології Одеської області”» (Древние... 2013, с. 44), що не відповідає дійсності, оскільки на той час автори бачили їх як «складання археологічної карти культурно – хронологічного зведення Одеської області» (Добролюбський, Загинайло 1976, с. 94). Тут і далі переклад наш — О. Д., І. С.

3. Автори брали участь у розвідках таких районів: Кодимського, Балтського, Савранського, Фрунзівського (Захар'ївського), Велико-Михайлівського, Біляївського, Овідіопольського, Ренійського, Ізмаїльського, Кілійського, Тарутинського та ін.

пов'язано з постановою Ради Міністрів УРСР від 03.09.1982 р. «Про заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по УРСР»¹. Після неї відділ археології Північно-Західного Причорномор'я поступово втягнувся в роботу зі створення тематичних розділів тому «Одеська область». Даний процес активізувався і навіть був оформлений у вигляді державної планової теми після створення обласних редколегій та виходу в 1984 р. методичних рекомендацій (Методичні... 1984). Подальша доля всього «Зводу» відома і ми не будемо на ній зупинятися.

Що стосується рукопису «одеського тому», то до 1987 р. його створення в основному завершили (було підготовлено до 1600 статей по окремих пам'ятках і їх групах, обсягом від 900 до 2400 друкованих знаків кожна). Правда, відразу ж з'ясувалося, що ці статті охоплюють територію області вкрай нерівномірно. Таку картину не можна було пояснити лише специфікою районів, оскільки очевидними були низький рівень підготовки низки виконавців робіт і недоліки їх організації (відсутність автомобільного транспорту, більш чи менш прийнятних картографічних матеріалів, невдалі сезони виконання тощо).

Тоді ж редколегія «Зводу пам'яток історії та культури Одеської області» розробила програму додаткових розвідок в 11 районах, розташованих у середній смузі Буго-Дністровського межиріччя, вздовж кордону між степовою та лісостеповою природно-кліматичними зонами. Виконання робіт доручили відновленій Буго-Дністровській експедиції ІА НАНУ (нач. І. В. Сапожников). УТОПІК взяло на себе фінансування програми, а у 1989 р. кошти для її продовження виділив також Відділ охорони пам'яток історії та культури Одеського облвиконкому². У 1988 р. експедиція обстежила землі Котовського (Подільського) і Червоноокнянського (Окнянського) районів (Сапожников 1988). У 1989 р. розвідки були проведені у Ананівському і Роздільнянському (Сапожников 1989b), а в 1990 р. — Фрунзівському (Захарівському) районах (Сапожников 1990b).

Слід визнати, що завдання, поставлені перед експедицією в частині доповнення до «Зводу», були виконані лише частково. За результатами робіт 1988 р. її учасники (у тому числі обидва автора статті) підготували 98 статей, довівши

їх загальну кількість до 1763, тобто збільшивши на 10 %³. Після чого, через різні причини, поповнення «Зводу» було зупинено, хоча пошукові роботи тривали за інерцією ще протягом двох польових сезонів. Незабаром інтерес до цієї програми згас взагалі, рукопис так і залишився неопублікованим, причому теперішнє перебування останнього невідомо.

Найцікавіші матеріали, отримані у ході розвідок трьох перших зі згаданих районів, були опубліковані І. В. Сапожниковим приблизно в 15 статтях і тезах доповідей, написаних, в основному, з фахівцями з різних періодів: Ю. В. Болтриком, Є. Ю. Новіцьким, О. В. Ларіною, О. С. Оанчою, А. С. Островерховим, В. Г. Петренком, Л. Ю. Полішук, Ю. О. Чернієнко та ін. (Сапожников 2006, І.30, І.37, І.38, І.45, І.47, І.52, І.64, І.67, І.131, І.136 тощо).

Найважливішими знахідками тих років були відкриття: житла на поселенні культури лійної-стрічкової кераміки Майнова Балка біля м. Ананіва, одного з ранніх трипільських поселень регіону Нестоїта IV, низки трипільських поселень біля сс. Гандрабури та Точилово, культурного шару епохи пізньої бронзи на двох шаровому поселенні Довжанка IV на р. Ягорлик, а також понад **40 поселень (разом з багат шаровими)** перших століть н. е.⁴ (Сапожников 1989a; 1990a)⁵. За два сезони, за програмою «Зводу», Буго-Дністровська експедиція виявила до 250 нових поселень, пунктів знахідок та курганів, а також уточнила прив'язку і культурно-хронологічні позиції ще близько 60 об'єктів (Сапожников 1991, с. 499), проте всі ці матеріали не були включені до ще не виданого на той час довідника пам'яток Одеської області (Гудкова та ін. 1991).

Автор розвідок, не вважаючи себе фахівцем із періоду перших століть нашої ери, у звіті за 1988 р. утримався від будь-яких узагальнюючих висновків, однак у звіті за 1989 р. звернув увагу на наявність у регіоні двох груп пам'яток вказаного часу: типових черняхівських та інших, які, вірогідно, могли бути пов'язані «з так званими «пізніми скіфами» або з пам'ятками типу Етулія» (Сапожников 1989b, с. 69). Окрім

1. Планувалося як 28-томне енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на території України нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, які мають історичну, наукову або художню цінність.

2. Для порівняння зазначимо, що на три місяці робіт 1988 р. було виділено 8 тис. крб.; чотири місяці 1989 р. — 22 тис. крб.; той же термін 1990 р. — 6 тис. крб. (разом з охоронними розкопками стоянки Велика Аккаржа).

3. Ще близько 50 нових статей І. В. Сапожников написав за матеріалами розвідки в зоні проектування будівництва III-ї черги Дунай-Дністровської зрошувальної системи (у Арцизькому, Саратовському і Білгород-Дністровському районах). Загалом у роботах взяли участь 34 археолога з Відділу археології Північно-Західного Причорномор'я, Одеського археологічного музею та історичного факультету ОДУ. Найбільше статей для «Зводу» написали: Л. В. Суботін — 223, О. В. Гудкова — 220, І. В. Сапожников — 190.

4. Тут і далі: виділено нами — *О. Д., І. С.*

5. Примітно, що у розділі «Черняхівська культура» наведеної вище колективної монографії не згадується не лише жодна з цих пам'яток, але й факт проведення самих розвідок (Древние... 2013, с. 558—661, рис. 165).

Рис. 1. Район поселення Байтали III на плані 1792 р.

того, О. С. Оанча, яка була автором малюнків знахідок того часу для обох звітів, виділила у Подільському та Окнянському районах три черняхівських поселення (Гонорату IV, Водозлив і Довжанку IV) і ще 19 менш виразних місцезнаходжень, умовно пов'язавши останні з пам'ятками «етулійського типу» (Оанча 1989, с. 124—125).

Тим не менш, сталося так, що і через 30 років дві названі групи пам'яток так і не знайшли свого належного місця у системі старожитностей римського часу Північного Причорномор'я. У зв'язку з цим автори статті вирішили опублікувати знахідки з двох, мабуть, найяскравіших пам'яток регіону — поселень Байтали III і Точилово. Зазначимо, що матеріали першої з них неопубліковані зовсім, а другої — вкрай фрагментарно.

Однак перед цим є сенс навести характеристику мікрорегіону, у якому розташовані обидві пам'ятки, для того часу, коли антропогенний вплив на природу був ще досить незначним. Ідеться про записки Ф. П. де Волана 1791 р.: «Балка Точила закінчується біля Хандрибурової [с. Гандрабури]. Місцевість така ж, як і в інших [сусідніх долинах], і хоча тут немає

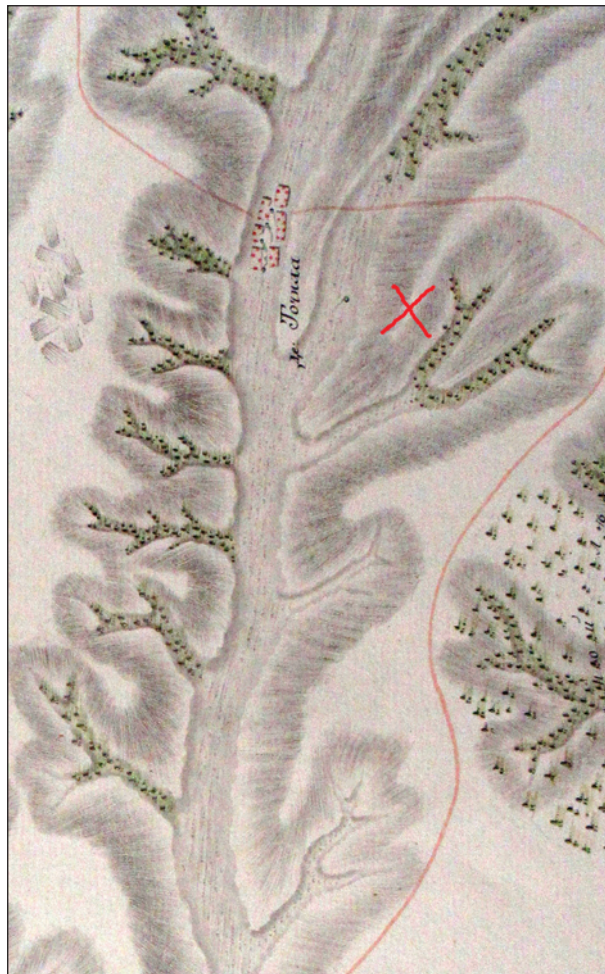

Рис. 2. Район поселення Точилово на плані 1792 р.

лісу, це компенсується сусідством з Чорним лісом. У цій балці знаходиться село Точилова, що нараховує 32 родини й 30 будинків. Його околиці мало освоєні, хоча вони того заслуговують. Кринична вода добра, але тут зовсім немає джерел. Ближче до кінця, біля виходу [у балку] декількох бічних лоцин, у чарівному місці знаходиться село Липецьке. Його околиці досить щільно засаджені плодовими деревами та виноградом, не кажучи вже про пшеницю, котра як і раніше, залишається головним заняттям населення, усе інше другорядне. Бічні балки бувають лісами.

Прямуючи по долині Делігоел [Тилігул або б. Байтальська] до самого її кінця [верхів'я], усюди бачиш приємну місцевість, якій необхідна лише рука хлібороба. По більшій частині тут багато рідколісся. Двом покинутим селам Хедрімаш [Гедирімаш, нині південно-східна частина с. Байтали] і Байтали, де колись було поширене землеробство, зараз потрібні нові мешканці...

Степова рівнина між балкою Точиловою, покинутими селами Байтали та Хедрімаш і селом Ананія покрита не те щоб мілколіссям, однак скоріше молодим лісочком, котрий, при

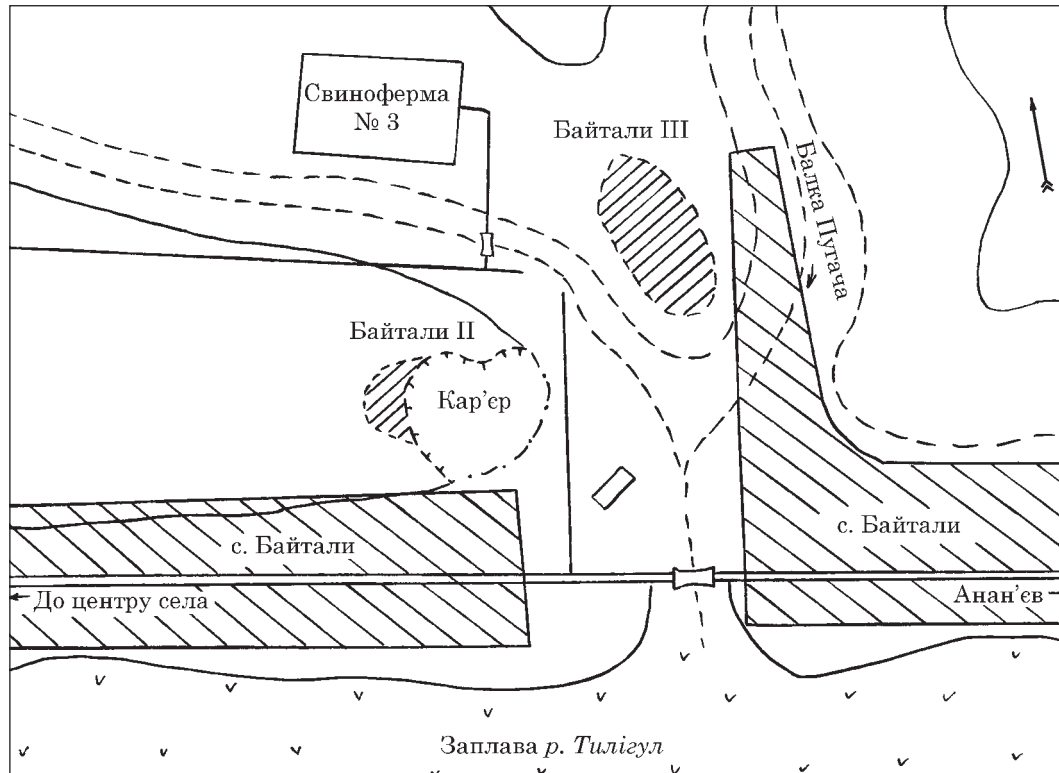

Рис. 3. Схема розташування поселень біля с. Байтали

невеликому догляді, перетворився б через декілька років у великий ліс — пункт досить істотний для цієї провінції. Він називається Чорний ліс і може мати верст 12 завдовжки та 5 завширшки. З порід найчастіше зустрічаються дуби» (Волян 2002, с. 140, 141).

Про привабливість цього мікрорайону свідчить і той факт, що у 1792 р. А. І. Шостак зобразив його на «Плані, що представляє положення сс. Анані, Гандрабура та Точило» для «Атласа новоприобретенной области от Порты Оттоманской...» (РО РНБ, ф. 835, буд. 233). На ньому видно місця (рис. 1; 2), де пізніше були знайдені поселення Байтали III та Точилово (рис. 3; 9).

Поселення Байтали III. Розташоване на 12-метровому мисі лівого берега долини р. Тилігул, утвореному злиттям двох коротких лівосторонніх балок, нижня з яких називається Пугача (стара назва *Булоган* — рис. 1), неподалік від їхнього впадіння у долину ріки, за 60 м на захід від садіб східної частини села, за 50—200 м. на південний схід від колишньої свиноферми 3 колгоспу ім. Ілліча, за 300 м. на північний схід від поселення Байтали II (біля піщаного кар'єру), нагородах. Площа поширення підйомного матеріалу становить 120 × 50—60 м, витягнута по лінії ПнЗ—ПдС і розорюється (рис. 3). Відкрив у 1989 р. І. В. Сапожников особисто.

Тут у великій кількості зібрані фрагменти кераміки, декілька розколотих кременів без патини, зустрічаються також необроблені уламки

вапняку. Серед керамічного матеріалу значно переважають уламки гончарних сіроглиняних шерехатих посудин, у тісті яких виразно простежуються домішки дресви та піску. Днища посудин цієї групи переважно плоскі із закраїною або без неї, на слабо вираженому кільцевому піддоні, деякі виготовлені дуже грубо. Знайдено кілька екземплярів посудин на кільцевому піддоні і один на кільцевій підставці (рис. 8: 1—2, 4). Вінця шерехатого посуду різноманітних профілів, головним чином від невисоких горщиків. Представлено два фрагменти від горщиків з пружком під вінцем, а також округлі, підтрикутні та широкі плескаті вінця (рис. 5: 1—9). Зі стінок шерехатих посудин найцікавішими є екземпляри з прокресленою по тулубу однією або декількома лініями (рис. 6: 7) та фрагменти із прокресленими широкою хвилею або зигзагом (рис. 6: 4). Вкрай рідко зустрічається лощіння чорного кольору. До даної групи примикають кілька уламків шерехатих гончарних посудин світлого випалу, серед яких є округлі вінця, стінки, фрагменти плескатого дна з невеликою закраїною та глечика з ребристою поверхнею на вигині профілю і зигзагоподібним прокресленим орнаментом у верхній частині тулубу (рис. 6: 4).

Виразною є група шерехатих сіроглиняних піфосів із плитчатими днищами. Вінця піфосів широкі, плескаті, в одному випадку підпрямокутні у перетині (рис. 6: 2, 11). Серед стінок відзначимо уламок з гострим пружком і чотири фрагменти з орнаментом, утвореним пальцеви-

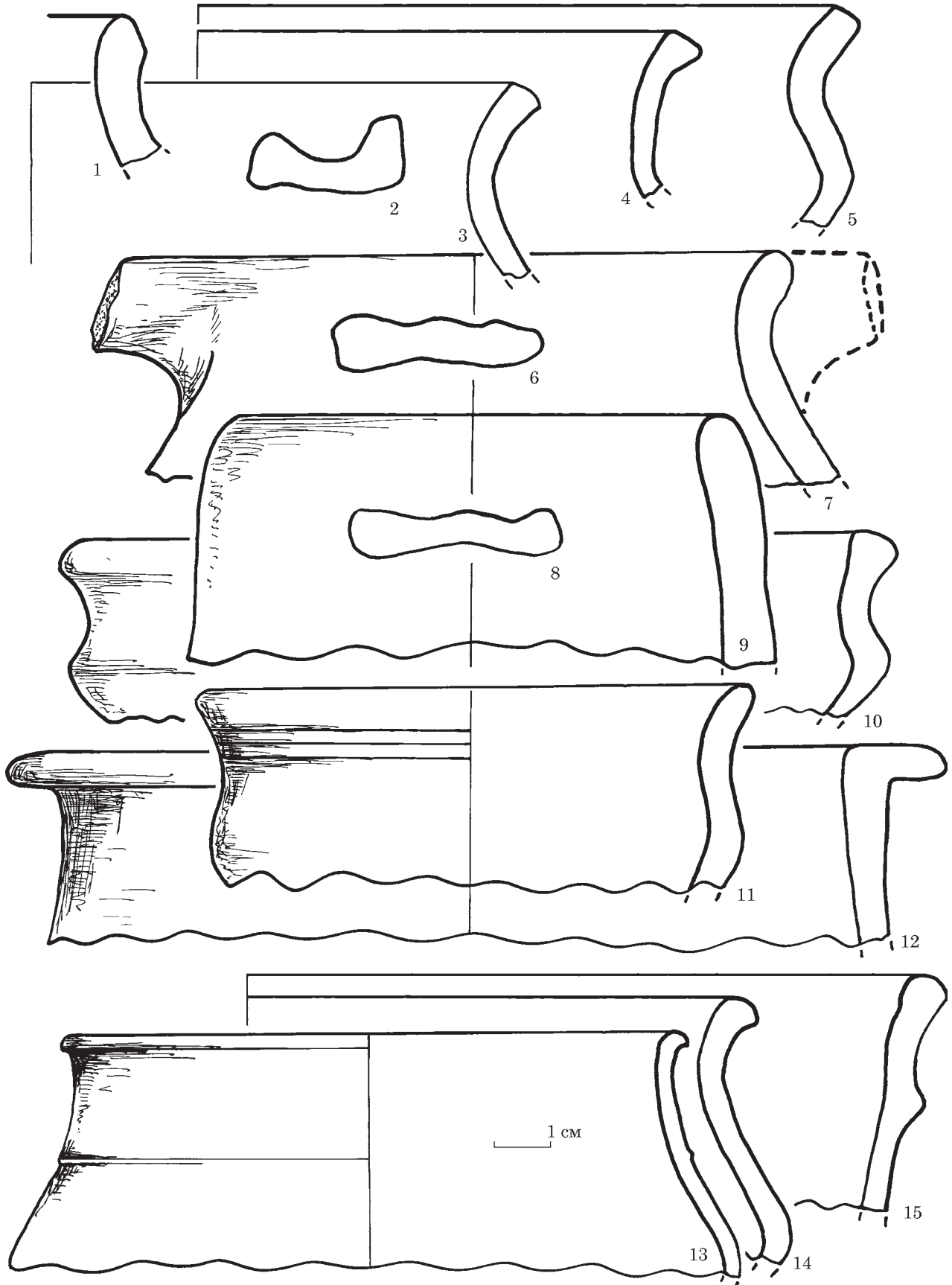

Рис. 4. Поселення Байтали III (кераміка)

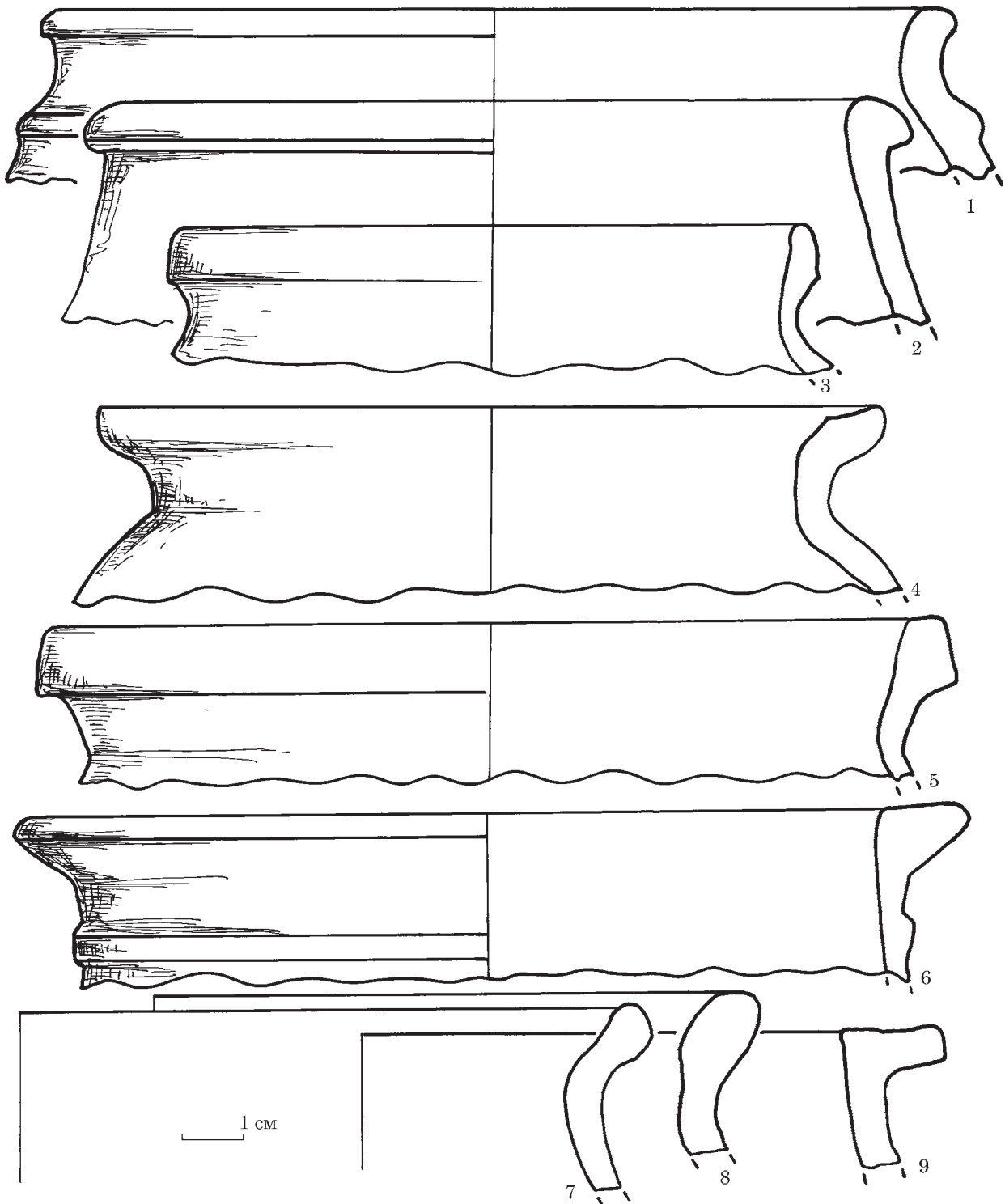

Рис. 5. Поселення Байтали III (гончарна шерехата кераміка)

ми вдавненнями по широкому пружку (рис. 6: 8; 7: 1, 6).

Другою за чисельністю є група сіроглиняних столових посудин, більшість яких на кільцевому піддоні і лише дві без нього, із закраїною та ледь увігнутим дном (рис. 8: 3, 5). Серед вінець і стінок представлені як лощені, так і без лощіння фрагменти. За формою вінець вирізняються чотири уламки глечиків, один з яких із залишками ручки та прикрашений діагональ-

ними смугами лощіння (рис. 4: 7), фрагменти біконічних форм, очевидно від мисок відкритого типу, одна з яких світло-бежевого кольору (рис. 4: 10) і лощеного кубка (рис. 4: 13). За іншими вінцями типи посуду не відновлюються, з них два фрагменти належать чорнолощеним посудинам (рис. 4: 1, 11), а більшість — сіролощеним (рис. 4: 3, 4, 7, 12, 14, 15). Серед стінок столового посуду вирізняються шість фрагментів лощених глечиків, один з яких із прокрес-

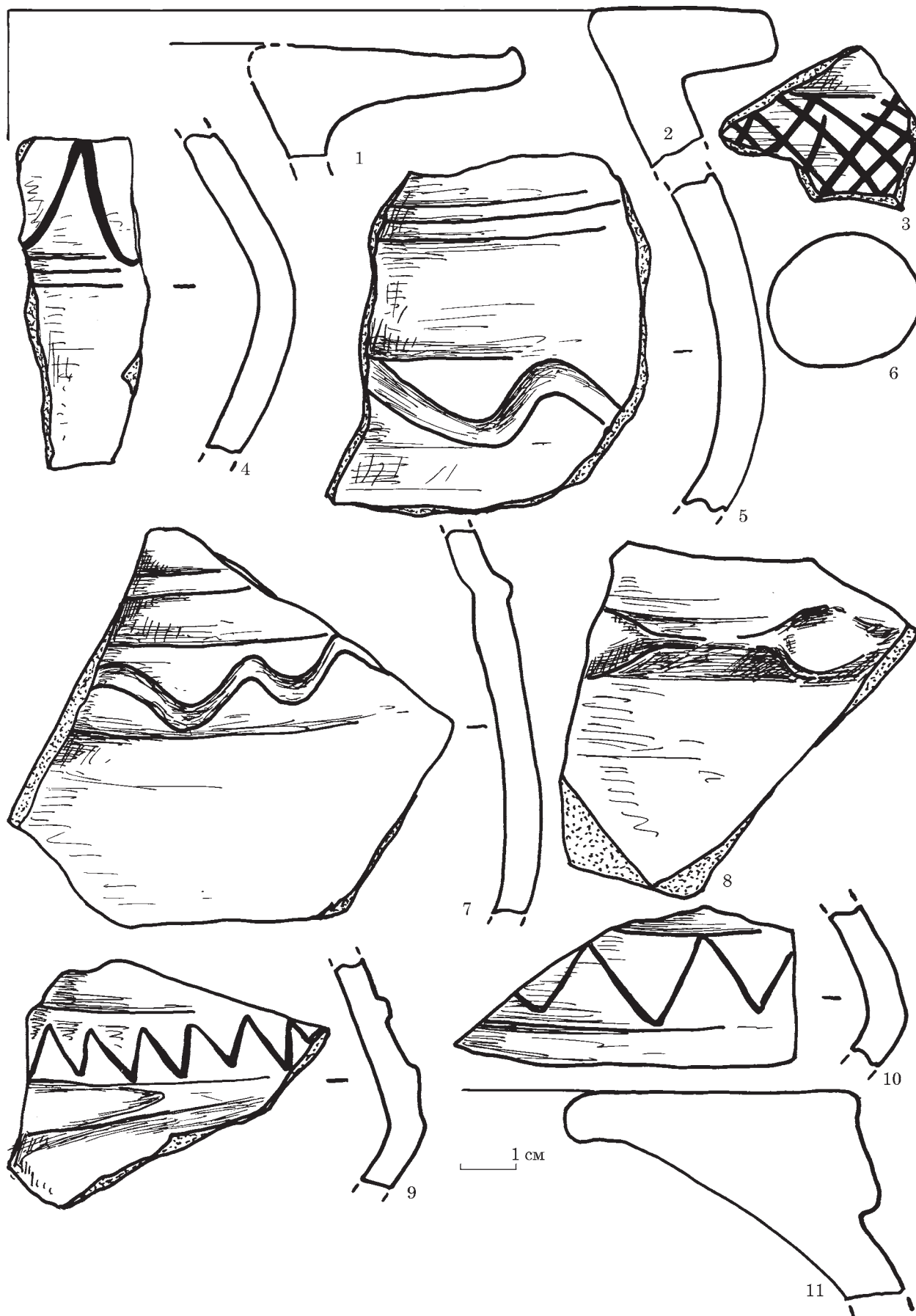

Рис. 6. Поселення Байтали III (кераміка)

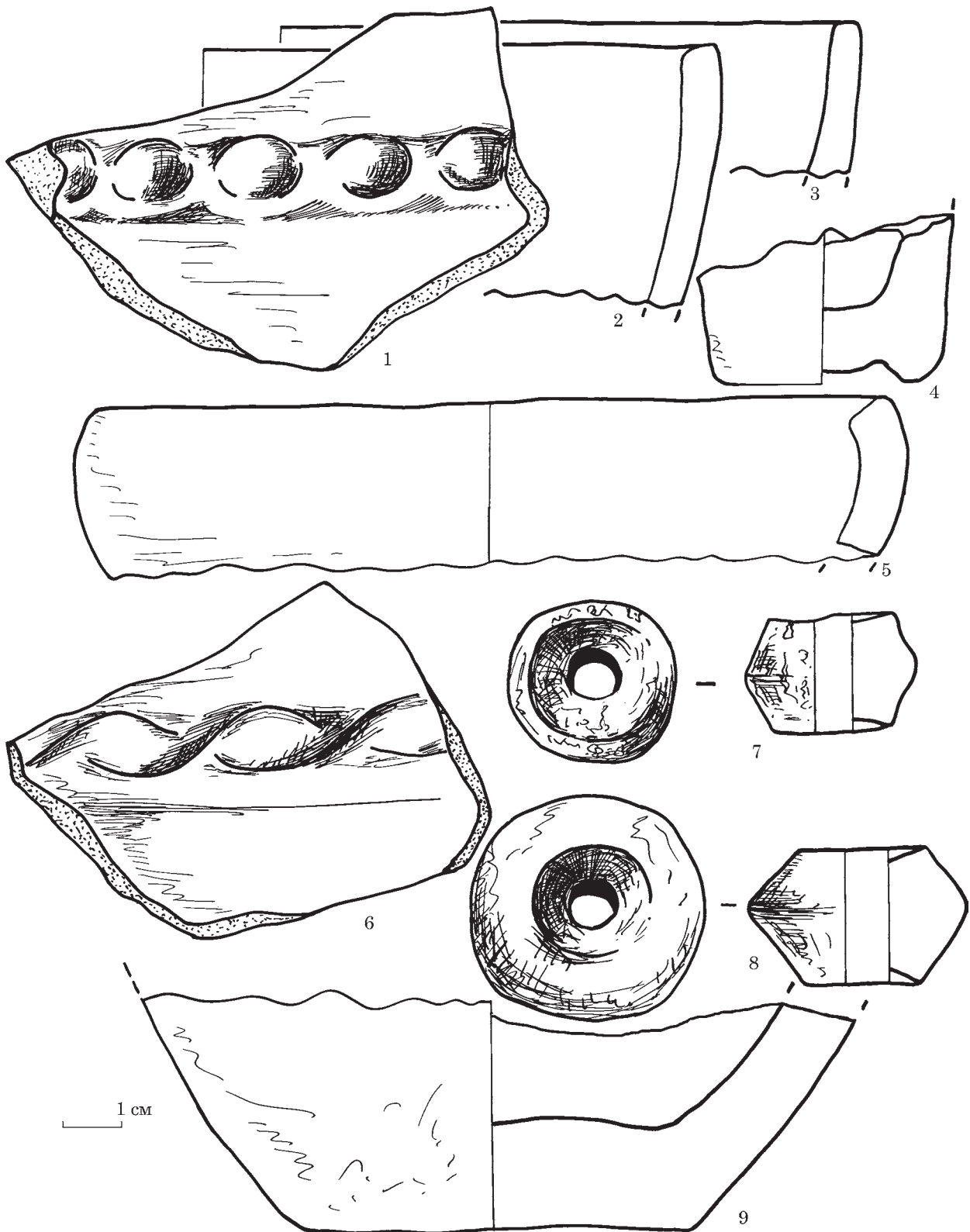

Рис. 7. Поселення Байтали III (кераміка)

леною лінією, один з пружком на місці переходу горла у тулуб та один з пружком по тулубу і хвилястим лощеним орнаментом (рис. 6: 7). Знайдені дві стінки лощених ребристих форм без орнаменту та три із пролощеним орнаментом (рис. 6: 3, 9, 10), а також три фрагмента без лощіння невідомих форм. Відзначимо три

ручки від нелощених сіроглиняних глеків, дві з яких плескаті, виготовлені з грубішого тіста (рис. 4: 6, 8) та одна з глибоким жолобком (рис. 4: 2).

Ліпний сіроглиняний посуд представлений нечисленними уламками стінок, днищ (рис. 7: 9) та вінець посудин (рис. 7: 2, 3, 5). Ліпна ке-

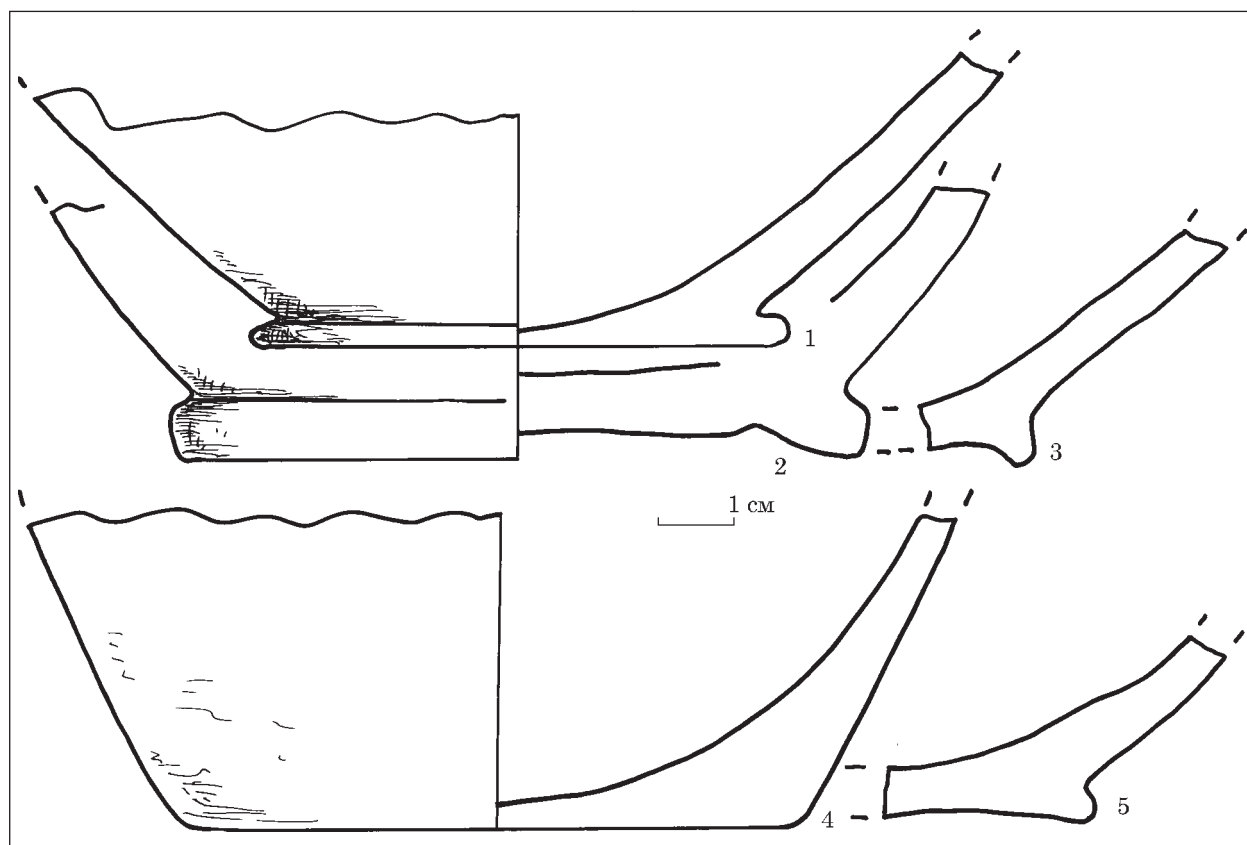

Рис. 8. Поселення Байтали III (кераміка)

рамка виготовлена з тіста світлого випалу з домішкою піску, рідше дресви, соломи і навіть гашеного вапна. Деякі екземпляри підлощені.

Червоноглиняні амфори репрезентовані чотирма уламками стінок, одна з яких рифлена і фрагментом конусоподібної ніжки, а світло-глиняні амфори — двома уламками ручок (рис. 6: 6) і фрагментом ніжки (рис. 7: 4).

З інших груп кераміки відзначимо стінки світло- і червоноглиняних посудин та уламок посудини темно-сірого кольору з широким плескатим вінцем, тісто у зламі червоне (рис. 6: 1), а також два біконічних глиняних прясельця (рис. 7: 7, 8), поверхня одного з них ретельно заповірована.

Поселення Точилово. Розташоване на високому вододільному мисі лівого берега б. Точилівської (кол. Телюшної), що поступово переходить у плато, який утворено двома лівобічними притоками цієї долини — лівим схилом б. Дупе Дял і правим схилом б. Жинжя, за 700 м на захід та 1,3 км на північ—північний захід від фельдшерсько-акушерського пункту, за 100 м на північний схід від садіб села, що розташовані на лівому березі б. Дупе Дял. Площа поселення становить 500—550 × 200—250 м, витягнута по лінії ПнЗ—ПдС на висоті 40—50 м над тальвегом б. Точилівська. Північно-східна частина поселення розорюється, південно-західна частина зайнята ділянками мешканців села. Поселення знайшов у 1965 р.

вчитель історії В. П. Чебан, котрий разом з учнями збирав на ньому підйомні матеріали до 1970 р.

На північно-західній периферії пам'ятки виявлені залишки двох трипільських майданчиків, відстань між якими становить 40 м (рис. 9), де були зібрані нечисленні знахідки. На іншій площі поселення у дуже великій кількості зустрічаються фрагменти кераміки пізнішого часу, невизначені кістки тварин, необроблені камені вапняку. Планіграфічно вони розподіляються більш чи менш рівномірно, за винятком ділянки, зайнятої городами та виноградниками, що можна пояснити глибшою оранкою. Нечисленність знахідок трипільського часу пов'язана з тим, що культурний шар того часу залягає на значній глибині і практично цілковито зберігся.

Група сіроглиняної гончарної кераміки представлена фрагментами, головним чином, столового нелощеного посуду. Вінця належать глечикам, мискам відкритого типу та посудинам з плескатими (рис. 13: 1, 5, 8, 9) та заокругленими (рис. 13: 2, 4) вінцями. Знайдені також столові посудини із плитчатим дном і ледь виділеною закраїною (рис. 13: 11), на кільцевому піддоні (рис. 13: 10) і лощена плеската ручка з ребром посередині (рис. 13: 3). Інші типи не відновлюються.

Сіроглиняна гончарна шерехата кераміка репрезентована фрагментами горщиків

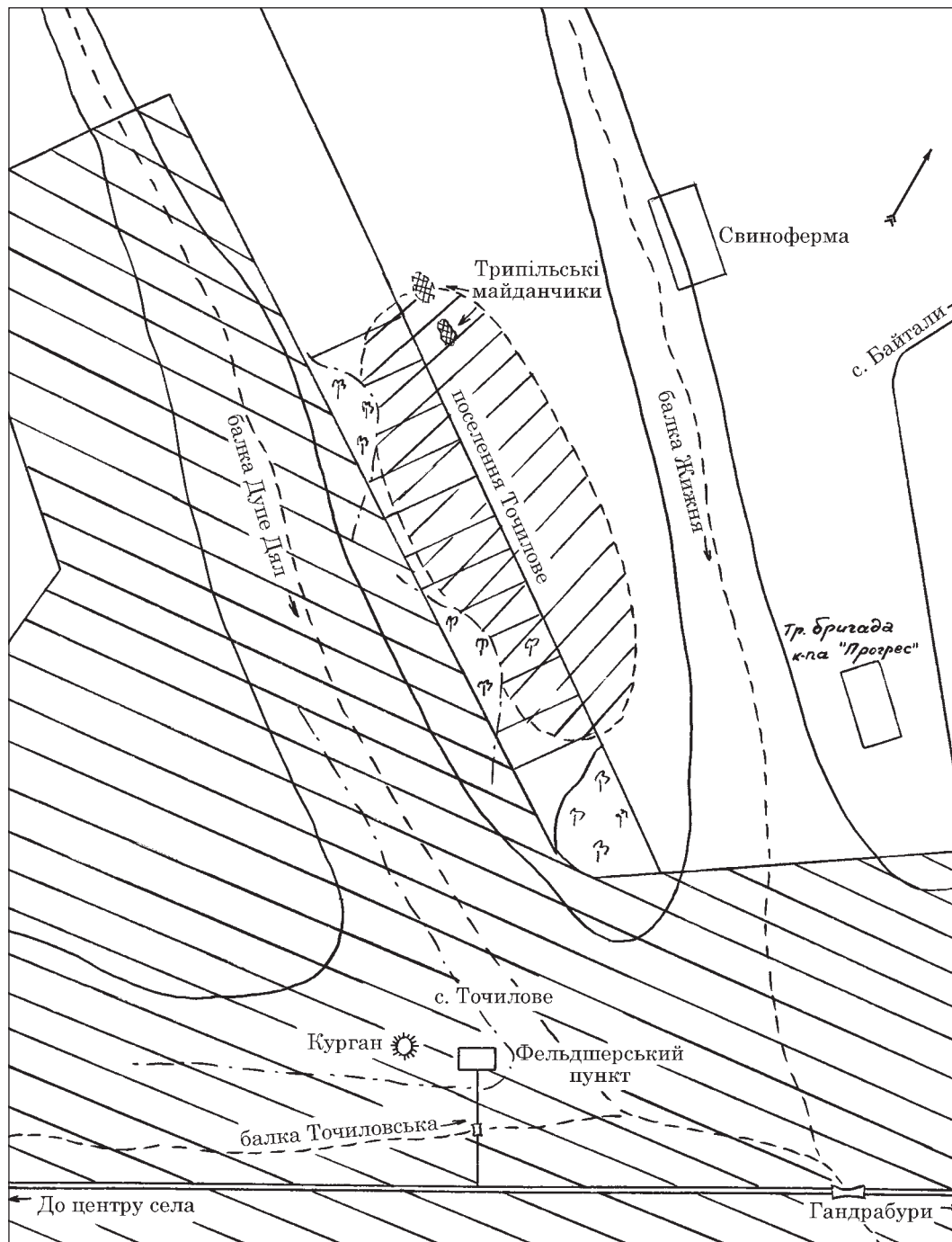

Рис. 9. Схема розташування поселення Точилове

(рис. 13: 6—7), а також посудин з плескати́м дном без закраїни.

Найчисельнішою є група сіроглиняної ліпної кераміки, яку виготовлено із грубуватого пухкого тіста світлого або червонуватого випалу з незначною домішкою дутика та червоного шамоту. Майже всі вінця округлі або із пласко зрізаним верхом (рис. 10: 1—17). Серед фрагментів стінок вирізняються дві від товстостінних посудин — одна з наліпом, інша прикрашена вм'ятинами (рис. 12: 11). Фрагменти днищ ліпних посудин мають такі форми: більшість на плитчатому піддоні (рис. 11: 2); одне плескате днище може бути дном пательні

(рис. 11: 3), одне на кільцевому піддоні (рис. 11: 6) і одне — плескате дно (рис. 11: 7). Відзначимо також фрагменти ліпних кришок (рис. 11: 4, 5).

Доволі інформативними є фрагменти амфорної тари, серед яких вирізняються ручки (рис. 12: 4), вінця (рис. 12: 1—2) та ніжки (рис. 12: 3) світлоглиняних амфор. Червоноглиняні амфори представлені ручками (рис. 12: 6—7) та ніжками (рис. 12: 5, 8) посудин. Одна з ніжок має сліди вторинного використання у якості розтиральника (рис. 12: 8). Зі стінок амфор виготовлені також два плескати червоноглиняні прясельця (рис. 12: 9—10).

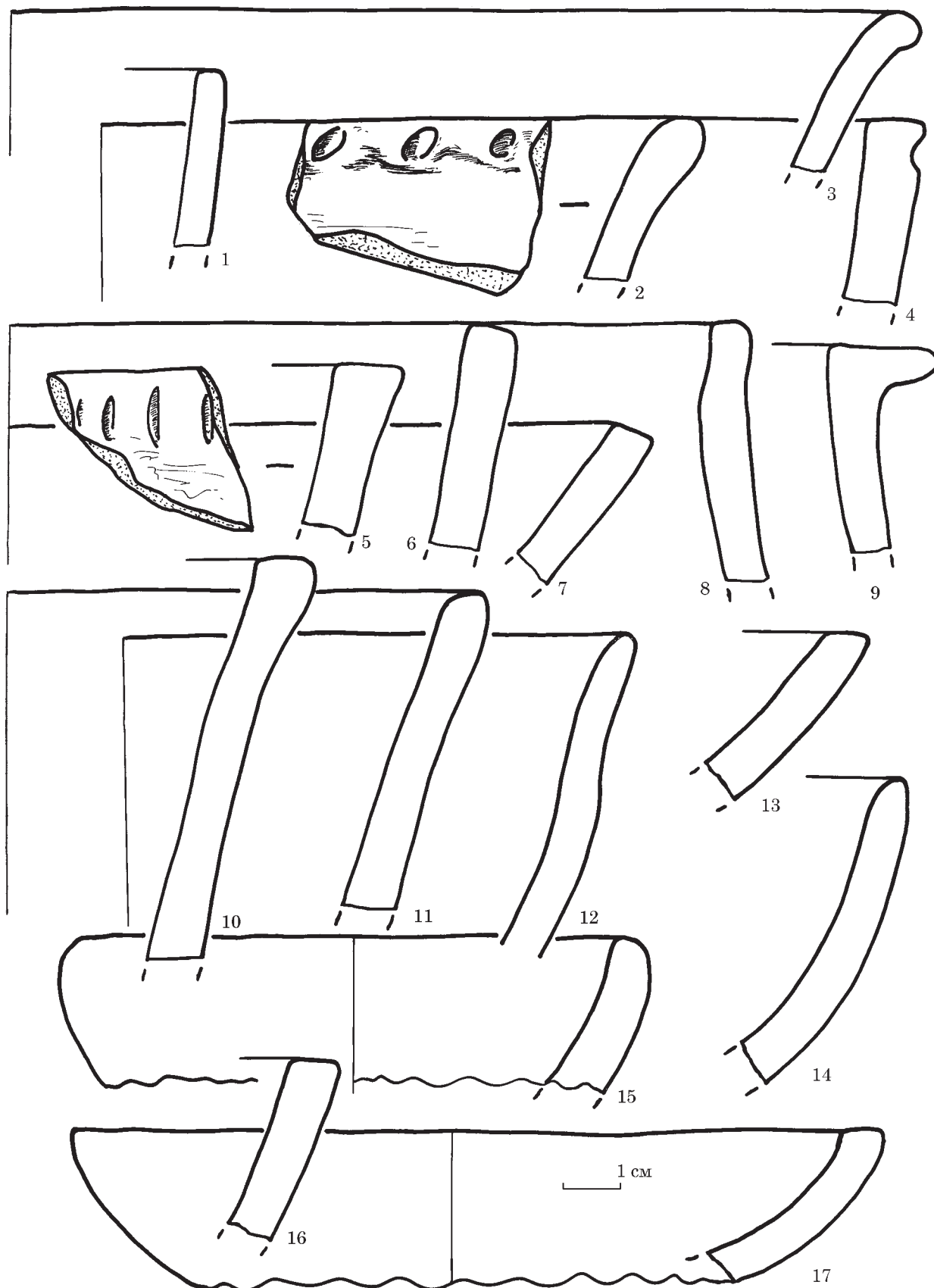

Рис. 10. Поселення Точилово (ліпна кераміка)

Значна кількість знахідок з даного поселення зберігається у місцевій школі. Серед них стінки, вінця (рис. 14: 2), ручки (рис. 13: 13; 14:

3) та ніжки (рис. 13: 12) світлоглиняних амфор; гладкі і рифлені стінки, ручки (рис. 14: 4, 6) і ніжка (рис. 14: 12) червоноглиняних амфор;

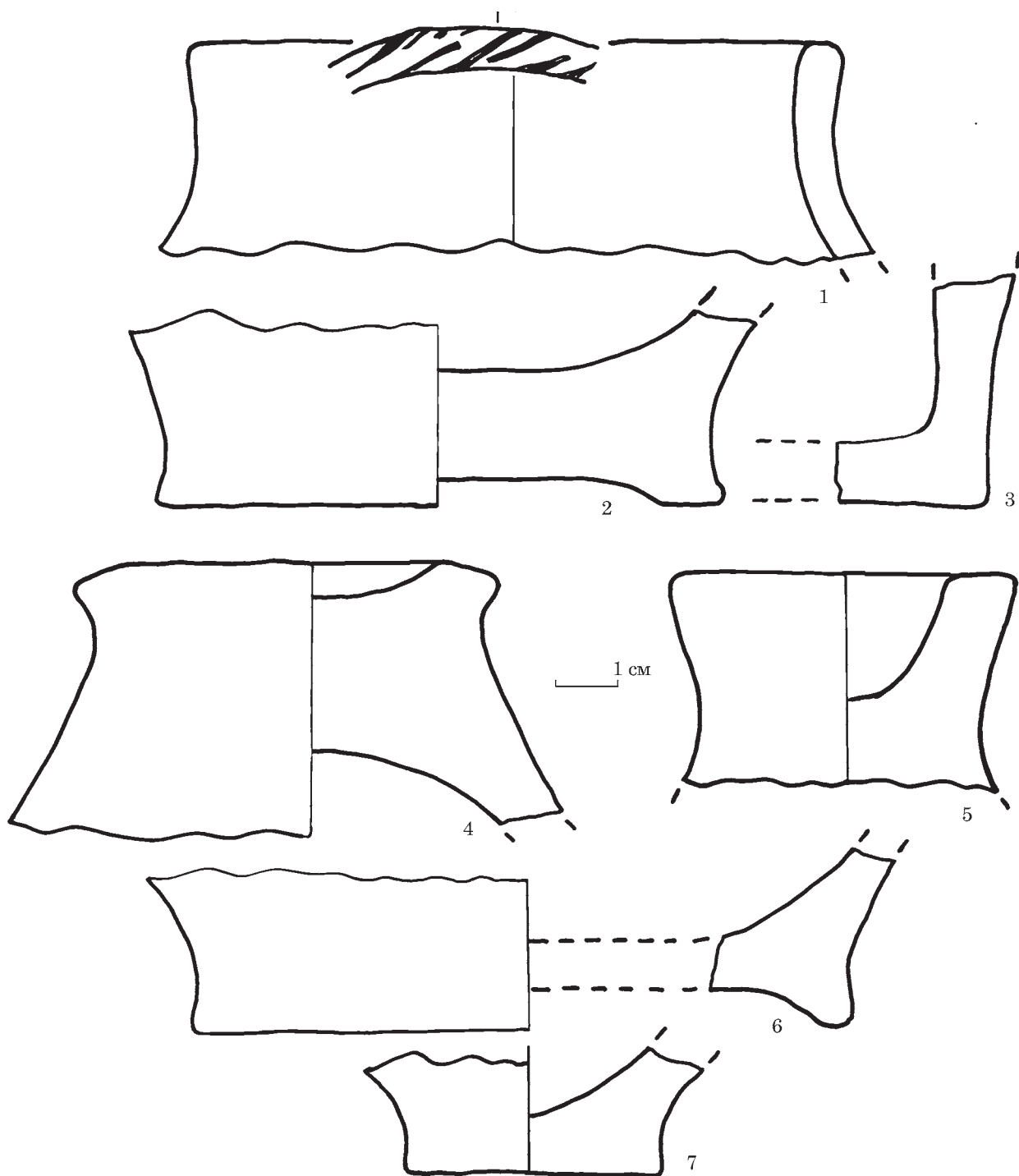

Рис. 11. Поселення Точилово (ліпна кераміка)

плеската ручка (рис. 14: 5) та кілька плескатих дниць сіроглиняних гончарних шерехатих посудин, ручка лощеної сіроглиняної посудини (рис. 14: 7), дници сіроглиняних гончарних нелощених посудин (рис. 13: 11), фрагменти стінок та вінця (рис. 11: 1) ліпних посудин, ніжка ліпної посудини (рис. 14: 1), два біконічних (рис. 14: 8—9), округле (рис. 14: 10) та округлоплескате (рис. 14: 11) глиняні прясельця.

Аналіз сукупності усіх матеріалів обох розглянутих пам'яток дозволяє зробити такі висновки. Поселення Байтали III належало населенню

черняхівської культури і його слід включити до кола даних старожитностей. Навряд чи буде помилкою вважати, що воно існувало у III—IV ст. н. е. У той же час, нам здається, що нижня дата поселення може бути скорегованою у бік «омолодження», а отже, відповідно, може бути «омолодженням» і вік самої пам'ятки. Підставою для подібних припущень виступають нечисленні залишки амфорної тари, зокрема знахідка тут уламку ніжки світлоглиняної амфори (рис. 7: 4). Цей фрагмент належить вузькогорлій гераклейській амфорі, які свого часу Д. Б. Ше-

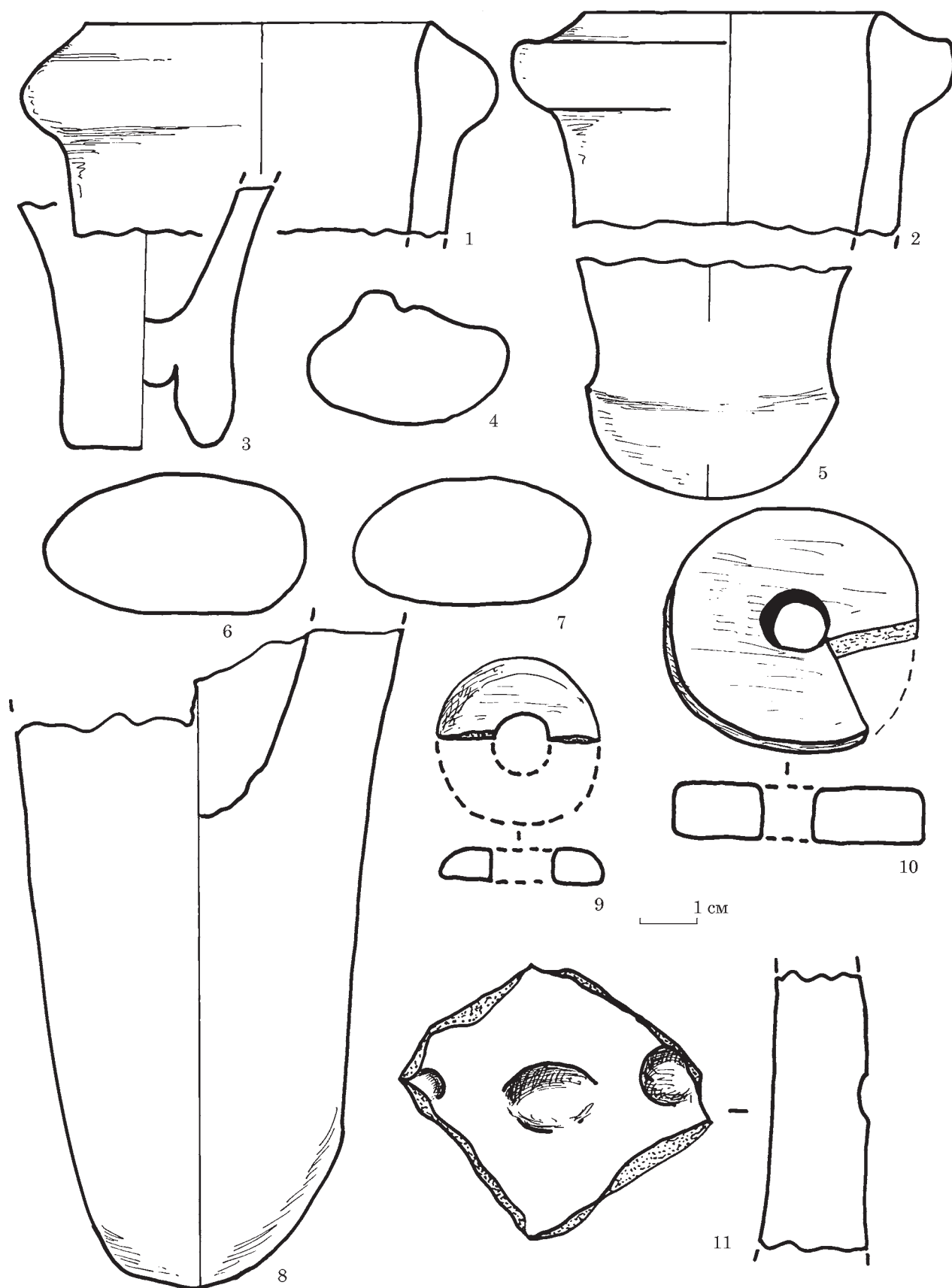

Рис. 12. Поселення Точилово (кераміка)

лов виділив у тип D (так звані «танаїські») та датував у межах першої половини III ст. н. е., а саме 40-х років, коли Танаїс був розгромле-

ний варварами (Шелов 1978, с. 18, 19; рис. 7). Згідно типології С. Ю. Внукова, такі амфори належать до варіанту C IV D і датуються кін-

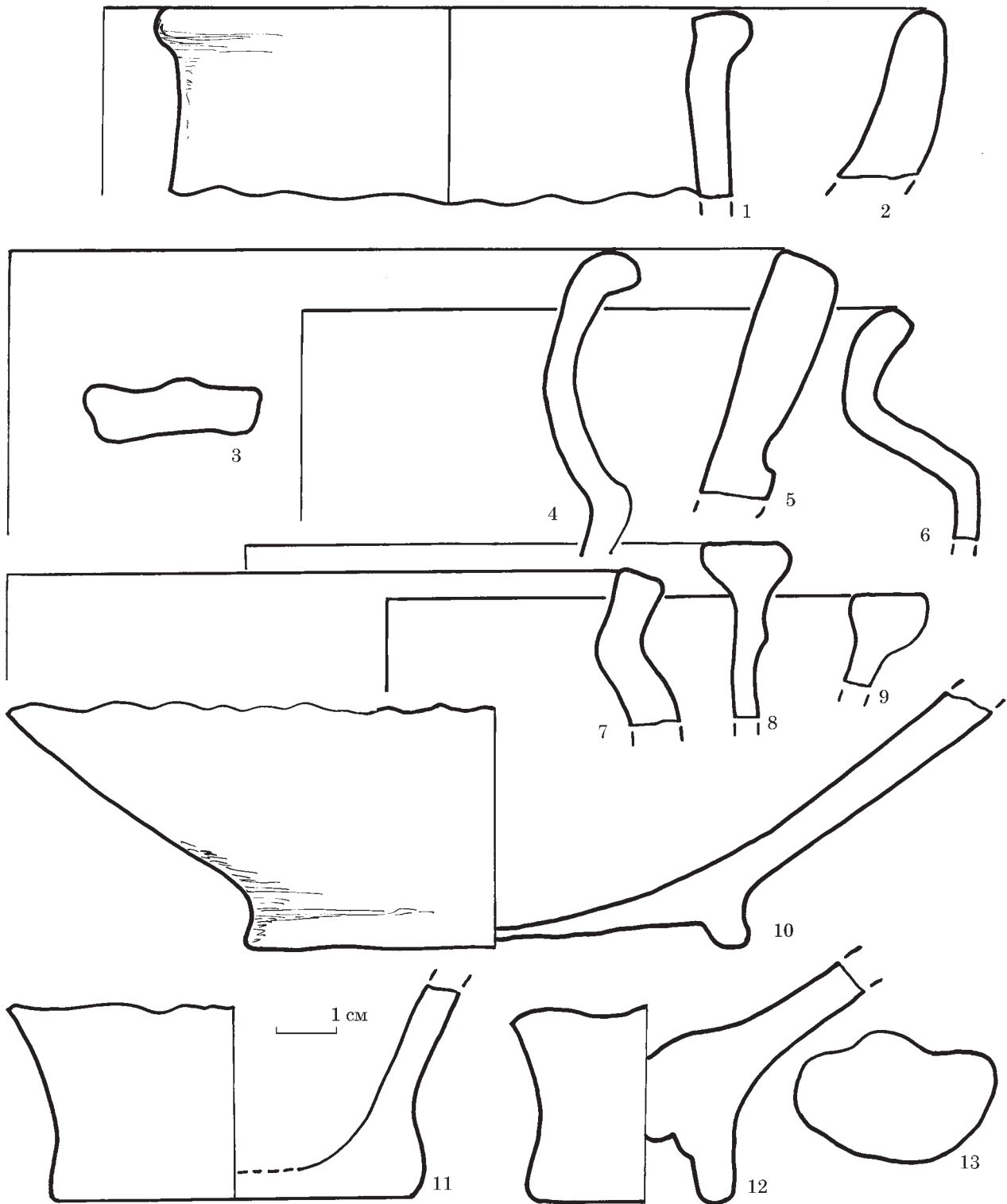

Рис. 13. Поселення Точилово (кераміка: 1—10 — збори 1989 р.; 11—13 — колекція шкільного музею)

цем II ст. — після 251 (264?) р. н. е. (Внуков 2006, рис. 1, 10; Внуков 2016, с. 44; рис. 1, 13; 4: 11—18)¹. О. А. Труфанов, на підставі, головним чином, морфологічних відмінностей, розподіляє дані амфори на два варіанти, а саме «ранній» та «пізній». Перший з них, на думку

1. З кінця 1980-х — середини 1990-х рр. розгром Танаїсу датують 251—254 рр. (напр.: Яценко 1997, с. 157).

автора, датується у межах початку III ст. н. е. — 250/270 рр. н. е., другий — 250/270—320/325 рр. н. е. (Труфанов 2005—2009, с. 131; рис. 2: 11, 12; 89: 6)².

Таким чином нижня дата поселення Байгали III, на підставі знахідки тут ніжки амфори

2. Автори щиро вдячні Д. О. Масюті та С. В. Діденку за допомогу в визначенні амфор.

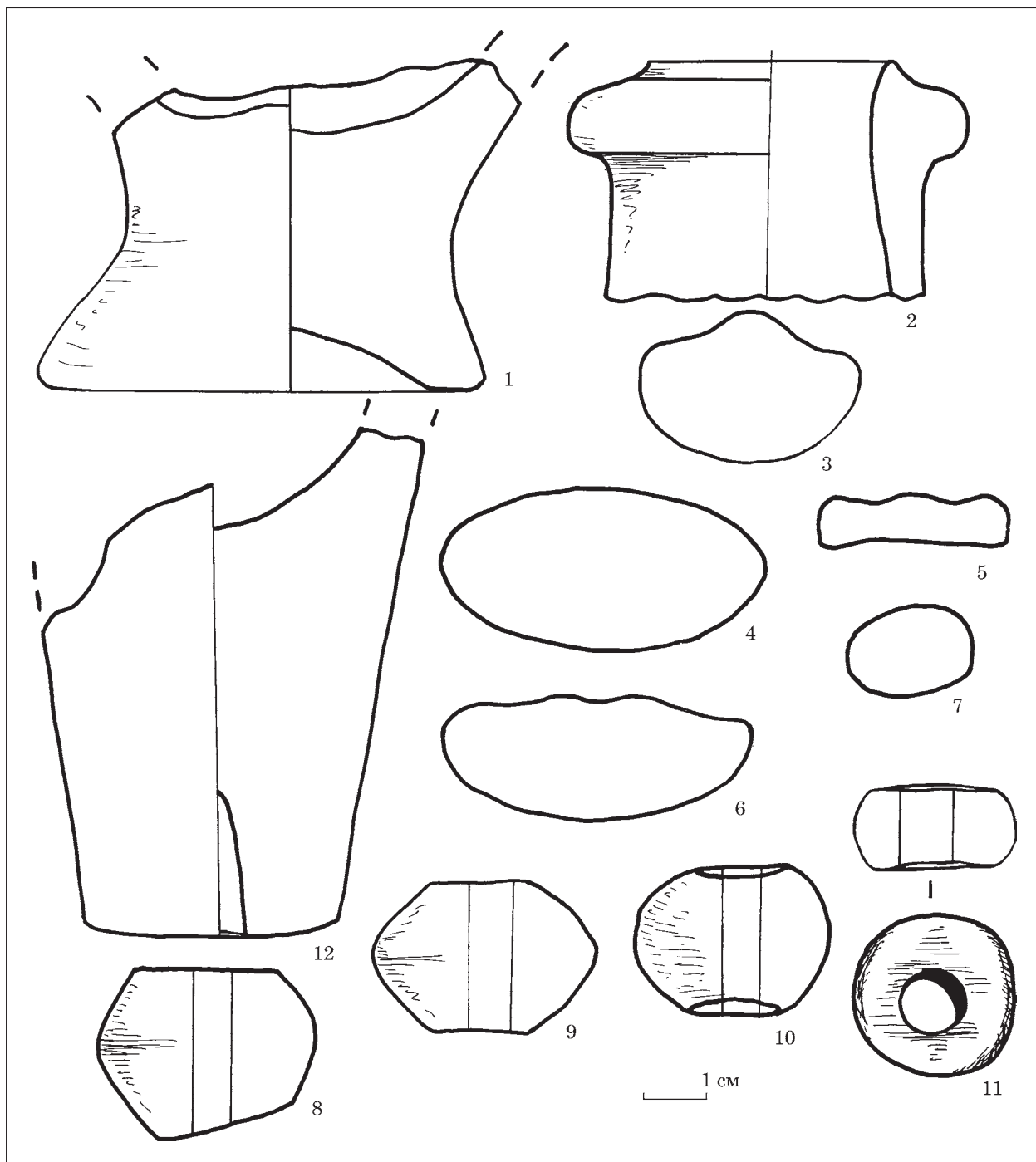

Рис. 14. Поселення Точилюво (кераміка з колекції шкільного музею)

ранній Шелов D або C IV D за С. Ю. Внуківим може бути визначена у хронологічних рамках усього періоду побутування даних амфор, тобто кінець II — середина III ст. н. е. Разом з тим необхідно зауважити, що на землях між Дністром та Дніпром невідомо черняхівських старожитностей початкової та ранньої фази культури, якщо відносити її до кінця II — першої половини III ст. н. е. (Гудкова 2013, с. 683). До того ж, переконливою є й точка зору про те, що формування черняхівської культури припадає на період «скіфських» війн або «готських» походів 238 — 270 рр. н. е. (Магомедов 2001,

с. 134—139). Вважається, що усталене, осіле життя черняхівського населення на даній території, зокрема, у степовій її частині розпочалося після закінчення «скіфських» війн або «готських» походів, що і засвідчує хронологія (друга половина, остання третина, кінець III ст. н. е.) таких черняхівських могильників як Каборга IV, Коблево та Кам'янка-Анчекрак, відповідно (Гудкова 2013, с. 683). Отже, зважаючи на висловлене, можна припустити, що виникнення пам'ятки Байтали III як поселенської структури мало місце не пізніше 50-х — 60-х років III ст. н. е. і, таким чином, остаточно її

дата визначається у межах другої половини III—IV ст. н. е. Сказане, у свою чергу, цілком узгоджується з початковим періодом існування окремих черняхівських пам'яток, зокрема, функціонуванням таких могильників, як Каборга IV та Коблево.

Датування поселення Точилово у більш вузьких хронологічних межах також може бути уточнене на підставі уламків амфор, які у кількісному відношенні є досить виразними. Серед даного матеріалу розрізняються світлоглиняні (рис. 12: 1—4; 13: 12—13; 14: 2—3) та червоноглиняні (рис. 14: 6) посудини, які репрезентовані трьома типами.

До першого з них належить фрагмент світлоглиняної вузькогорлої амфори гераклейського виробництва (рис. 12: 2) типу С (так звані «неапольські») згідно типології Д. Б. Шелова (Шелов 1978, с. 18, рис. 6) або варіанту С IV С за класифікацією С. Ю. Внукова (Внуков 2006, рис. 1: 9). Профіліровка вінця посудини дозволяє віднести її до підваріанту С IV С₂ за С. Ю. Внуковим, час побутування яких припадає на другу половину, а можливо що й останню третину II ст. н. е. (Внуков 2016, с. 43, рис. 4: 8—10). Зміна варіантів С IV С₂ та С IV D мала місце наприкінці II — початку III ст. н. е. (Внуков 2016, с. 43).

До другого типу можуть бути віднесені усі інші світлоглиняні посудини римського часу з поселення і його складають амфори Шелов D або варіанту С IVD за С. Ю. Внуковим, які є тут панівними, і про які вже йшлося вище. Необхідно лише додати, що вони належать до раннього варіанту даного різновиду тари і датуються в межах кінця II — 60-х років III ст. н. е. У 264 р. Гераклея була розгромлена готами і її торговельні зв'язки з Північним Причорномор'ям були відновлені через чверть віку (Внуков 2016, с. 43).

Третій тип представлений фрагментом ручки червоноглиняної амфори (рис. 14: 6), який можна віднести до амфор типу 79 за І. Б. Зеест, які дослідниця датувала III ст. н. е. (Зеест 1960, с. 114; табл. XXXII: 79). Що, у свою чергу, відповідає типам: MRA 7 Benghazi (Mid Roman Amphora 3 Berenice) (Riley 1979, p. 189—192), 44 по Т. Бежецькому (Bezeczky 2013, p. 149, 150) або класу 47 по Д. Пекоку і Д. Вільямсу (Peacock, Williams 1991, p. 193—195, f. 112). У західній історіографії такі амфори, зазвичай, відносять до типу Kapitän II (Dyczek 2001, p. 137). Більшість дослідників вважає, що вони мають егейське походження. А. Опайц припускає, що їхній випуск був розпочатий ще у другій половині II ст. н. е., однак найбільше розповсюдження ці посудини мали у III—IV ст. н. е. (Орайт 2004, p. 13). Т. Бежецький датує їх кінцем II—IV ст. н. е. (Bezeczky 2013, p. 149).

Зіставлення хронологічних меж побутування усіх типів амфор римського часу, знайдених

на поселенні¹, засвідчує, що об'єднатися в один комплекс вони могли тут лише у період з кінця II по середину III ст. н. е. (250/260 pp.), що і визначає дату самого поселення.

Деяко складнішим, ніж встановлення конкретної дати верхнього шару поселення Точилово, є визначення його культурної приналежності. Справа в тому, що декілька десятиліть тому матеріали поселення Точилово потрапили у поле зору О. Є. Малюкевича, котрий одразу пов'язав їх з пізніми скіфами. Значно пізніше це припущення було розвинуто у вкрай лаконічній формі в його узагальнюючому дослідженні, присвяченому пізньоскіфській культурі (Малюкевич 2013, с. 644—657). У останньому автор, посилаючись на замітку А. Г. Загинайло² та звіти І. В. Сапожникова за 1988—1990 pp., висловив наступне: «Розвідками у степах на схід від Дністра... виявлено, приблизно, два десятки поселень перших ст. н. е. Ключ до розуміння котрих дало поселення Точилово з досить репрезентативною підйомною керамікою пізньоскіфського вигляду...», яку він, вибірково, включив у порівняльну таблицю ліпного посуду. При цьому, дослідник не лише не навів дату самого поселення, але не вказав, де воно знаходиться. Далі пам'ятка в цій праці не згадується взагалі, якщо не брати до уваги її присутність у вигляді позначки під номером 110 на карті-схемі (Малюкевич 2013, с. 644; рис. 159; 161).

Нам видається, що висновки О. Є. Малюкевича стосовно приналежності поселення Точилово пізнім скіфам виглядали б менш категорично, якщо би дослідник звернув увагу на ряд обставин. По-перше, поселення Точилово знаходиться аж ніяк не в степу, і навіть не на кордоні степу та лісостепу, а безпосередньо у лісостеповій природно-кліматичній зоні, що абсолютно не характерно для пізньоскіфських старожитностей Північного Причорномор'я. Як відомо, це населення мешкало у першій чверті I тис. н. е. в степах України, причому на їх край-

1. Ще декілька фрагментів амфор (рис. 12: 5, 8; 14: 12) не належать до римського часу і, можливо, є більш ранніми. Не виключено, що ці фрагменти репрезентують собою матеріальні залишки тризни з насипу, розташованого неподалік від пам'ятки кургану, котрі значно пізніше були використані «кмітливими» мешканцями поселення як знаряддя праці або якісь предмети господарського призначення. До такого припущення схиляє факт вторинного використання одного з фрагментів (рис. 12: 8) у якості розтиральника.
2. У замітці наводиться лише загальна інформація стосовно розкопок Ніконія в 1975 р. (Загинайло 1976, с. 323—324). Так, у Ніконії римського часу основу населення дійсно складало пізньоскіфське населення (Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 180). Однак не зрозуміло, яке відношення Ніконій, що розташований на лівому березі сучасного Дністровського лиману, має до значно північніших лісостепових районів.

ньому півдні, у приморській зоні. До того ж, і тут воно мешкало не повсюдно, а концентрувалось у трьох районах: навколо сучасного Дністровського лиману, на хорі Ольвії та Нижньому Дніпрі (Гудкова 1999, с. 242). По-друге, навіть якщо припустити, що поселення Точилово репрезентує собою якийсь виселок пізніх скіфів, який був висунутий на північ, аж у лісостеп, то і тоді необхідно було би констатувати, що цей виселок знаходився на дуже значній відстані від основних ареалів мешкання пізньоскіфського населення на землях між Дністром та Південним Бугом, не кажучи вже про регіон Нижнього Дніпра. Так, наприклад, відстань від поселення Точилово до лівого берега Дністровського лиману складає 155 км, а до правого берега південнобузького лиману у районі розташування стародавньої Ольвії — 200 км. Саме тому пам'ятка виглядає абсолютно одноосібно на карті-схемі розташування пізньоскіфських пам'яток Північно-Західного Причорномор'я (Малюкевич 2013, рис. 159). До речі, вона виглядає цілком одноосібно і у хронологічному відношенні, оскільки датується лише фінальним етапом мешкання пізньоскіфського населення у даному регіоні (Гудкова 1999, с. 242—244).

Натомість, дата поселення Точилово якнайкращим чином відповідає хронології пам'яток типу Етулія, ранній період існування котрих співпадає з датою поселення абсолютно. Матеріали етулійських пам'яток репрезентують знахідки на них ліпної кераміки, амфорної тари, сіроглиняного гончарного столового та шерехатого посуду (Гудкова 1999, с. 279—292, 295, 296, 299), що цілком відповідає складу матеріалу, виявленого на поселенні. Звертає на себе увагу й факт знахідок на ньому більш ніж у значній кількості фрагментів амфор саме так званого «танаїського» типу, що також є характерним для певної групи етулійських старожитностей (Фокеєв 1998, с. 8). Врешті-решт, окремі форми і ліпного, і сіроглиняного гончарного столового посуду знаходять свої аналогії серед відповідних категорій матеріалів пам'яток типу Етулія. Отже, враховуючи все висловлене, є певні підстави припускати, що поселення Точилово слід віднести до групи ранніх етулійських старожитностей, або, щонайменше, поставити питання про приналежність його до кола останніх.

Пам'ятки типу Етулія розповсюджені, головним чином, у пониззях Дністра, Дунаю та Пруту, окрім того вони відомі також на лівому березі Дністра та у лісостепу між Прутом та Дністром і датуються за звичай III—IV ст. н. е. (Гудкова 1999, с. 271, 297). Однак останнім часом ця дата була уточнена і виділено три хронологічні групи етулійських старожитностей. Перша з них (Алчедар—Етулія) — датується у межах кінця II — першої половини III ст. н. е.; друга (так звана «холмська») — середньою III ст. н. е.; третя (пізня Етулія) — III—

IV ст. н. е. (Фокеєв 2013, с. 638; Курчатова 1989, с. 163—179; 2017, с. 207—212). Дослідники ототожнюють етулійські пам'ятки з венедами Певтінгерових таблиць, а появу даних пам'яток у зазначених регіонах пов'язують з переміщенням землеробського населення на південь з північних лісостепових територій. Це переміщення розпочалося наприкінці II ст. н. е. під тиском вельбаркців і відбувалося декількома хвилями (Гудкова 1999, с. 304, 378, 379; Фокеєв 1998, с. 7—10, 11—12; 2013, с. 642, 643).

Поселення Точилово, як уже зазначалося, знаходиться у лісостеповій зоні між Дністром та Південним Бугом. І ось тут цілком доречно буде згадати, що воно є не єдиною етулійською пам'яткою на цій території. У верхів'ях Тилігулу розвідками 1997 р. було виявлено, а у 2000 р. досліджено поселення Олександрівка I, що знаходиться за 12 км від Точилово і де було знайдено ліпний посуд, повні аналогії котрому відомі лише на етулійських пам'ятках кінця II — першої половини III ст. н. е. лісостепової території між Прутом та Дністром (Курчатова 2017, с. 207—210). Не виключено, що і поселення Негай, яке, у свою чергу, розташоване неподалік від Олександрівки I, котре було відкрито у тому ж 2000 р. і на якому було зібрано лише підйомний матеріал, теж, можливо, належить до кола етулійських старожитностей (Дзиговський, Смольянинова 1999, с. 49; Дзиговський та ін. 2003, с. 155—179; рис. 16; 122—125; 180—181)¹. Таким чином виділяється своєрідна «верхньотилігульська» група ранніх етулійських пам'яток, яка могла сформуватися внаслідок переміщення на цю територію етулійського населення групи Алчедар—Етулія із заходу, з межиріччя Пруту та Дністра. Втім, більш вірогідним є припущення, що поселення Точилово, Олександрівка I і, можливо, Негай є матеріальними свідцтвами переміщення етулійців-венедев з півночі на південь, коли якась їхня частина оселилася у верхів'ях Тилігулу, а інша частина продовжила свій шлях на південний захід або, що зовсім не виключено, вони залишилися тут. Однак, у обох випадках саме з верхів'їв Тилігулу етулійці, мабуть, і потрапили у лісостепове межиріччя Пруту та Дністра. І тоді вихідним районом для пізньої Етулії, можливо, було не лише лісостепове межиріччя Дністра та Пруту (Фокеєв 2013, с. 643) але й лісостеп між Дністром та Південним Бугом. Що стосується походження «холмської» групи етулійських пам'яток, то одним з авторів статті

1. У продовження тези, правомірно буде також згадати й спробу виділення О. С. Оанчею цілої низки місцезнаходжень, котрі вона умовно пов'язала з пам'ятками «етулійського типу» (див. вище). Нам видається, що, принаймні, якась частина цих місцезнаходжень, при повторному та детальному вивченні їхніх матеріалів може розширити у кількісному відношенні список старожитностей типу Етулія у досліджуваному регіоні.

вже було висловлено припущення відносно даного питання (Дзиговський 2003, с. 166—167).

На завершення відзначимо, що станом на сьогоднішній день поселення Точилово та Олександрівка I є першими виразними пам'ятками типу Етулія, що були відкриті та досліджені у лісостеповій природно-кліматичній зоні на землях між Дністром та Південним Бугом. Хронологічно вони передують тут черняхівським старожитностям. Останні уособлює власне поселення Байтали III, що датується другою половиною III—IV ст. н. е., і яке виникло не пізніше 250/260 рр. Разом з тим, збіг нижньої дати черняхівської пам'ятки (Байтали III) та верхньої дати етулійської пам'ятки (Точилово) може бути свідченням короткочасного співіснування мешканців цих поселень у верхів'ях Тилігулу, щонайменше, у межах 60-х років III ст. н. е.

Зазначимо також, що район від верхів'їв Великого Куяльнику та Тилігулу і далі на північний захід до витоків р. Кодима характеризується наявністю прісної води, надзаплавних луків, що використовувалися як пасовиська для домашньої худоби, лісових рефугіумів, які були мисливськими угіддями та джерелами деревини для господарських потреб, високих мисів, на яких, до речі, і розташовані тут усі пам'ятки типу Етулія, ділянок плато або положистих балок, придатних для землеробства (Дзиговський та ін. 2003, с. 12). Тому зовсім не випадково дослідники, у тому числі і наш вельмишановний ювіляр, цілком справедливо відзначають, що даний район, зокрема, лівобережне вузьке плато за м. Подільськ і його північно-західне продовження до м. Кодима, мають цілу низку поселенських структур від неоліту до римського часу (Сапожников, Болтрик 2018, с. 58, 59). Нам видається, що тепер, верхню дату цього хронологічного діапазону цілком обґрунтовано можна підняти аж до рубежу пізньоримського часу та початку епохи Великого переселення народів.

ЛІТЕРАТУРА

- Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н., Секерская, Н. М. 2008. *Никоний римской эпохи*. Одесса: Смил.
- Внуков, С. Ю. 2006. *Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э.* Санкт-Петербург: Алетейя, II: Петрография, хронология, проблемы торговли.
- Внуков, С. Ю. 2016. Еще раз о типологии, эволюции и хронологии светлоглиняных (позднегераклейских) узкогорлых амфор. *Российская археология*, 2, с. 36-47.
- Волан, Ф. П. 2002. Отчет относительно географического и топографического положения Провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию. В: Охотников, С. Б. (ред.). *Наследие Ф. П. Де-Волана: из истории порта, города, края*. Одесса: АстроПринт, с. 74-200.
- Гудкова, А. В., Охотников, С. Б., Субботин, Л. В., Черняков, И. Т. 1991. *Археологические памятники Одесской области. Справочник*. Одесса: Ренийская типография.
- Гудкова, А. В. 1999. I—IV вв. в Северо-Западном Причерноморье (культура оседлого населения). *Stratum plus*, 4, с. 235-404.
- Гудкова, А. В. 2013. Черняховская культура. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Смил, с. 658—695.
- Дзиговский, А. Н. 2003. *Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель*. Одесса: Гермес.
- Дзиговский, А. Н., Смольянинова, С. П. 1999. Археологические исследования памятников в Тилигуло-Днепровском междуречье. В: Штербуль, Н. А. (ред.). *Охрана и исследования памятников археологии в Одесской области*. Одесса: АстроПринт, с. 44-51.
- Дзиговський, О. М., Самойлова, Т. Л., Смольянинова, С. П., Ванчугов В. П. 2003. *Археологічні пам'ятки Тилігуло-Дністровського межиріччя*. Одесса: АстроПринт.
- Добролюбский, А. О., Загинайло, А. Г. 1976. Опыт сводного картографирования археологических памятников (на материалах юго-западных районов Одесской обл.). В: Першина, З. В. (ред.). *Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины*. Киев; Одесса: Вища школа, с. 92-111.
- Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. 2013. Одесса: Смил.
- Загинайло, А. Г. 1976. Работы скифо-античной экспедиции. *Археологические открытия*, с. 323-324.
- Зеест, И. Б. 1960. *Керамическая тара Боспора*. Москва: АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР, 83.
- Курчатов, С. И. 1989. Могильник II—III вв. н. э. у с. Алчедар. *Археологические исследования в Молдавии в 1984 г.*, с. 163-179.
- Курчатов, С. И. 2017. Предчерняховский горизонт многослойного поселения Черница I. *Tyragetia*, XI (XXII), 1, с. 207-212.
- Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: UMCS.
- Малюкевич, А. Е. 2013. Позднескифская культура. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Смил, с. 644-657.
- Методичні... 1984. *Методичні рекомендації по підготовці статей до «Зводу пам'яток історії та культури»*. Київ: б. в.
- Оанча, Е. С. 1989. Новые материалы разведок Буго-Днепровской экспедиции (памятники римского времени). В: Ващенко, В. П. (ред.). *Воспитание историей. Тезисы докладов I-й областной краеведческой конференции*. Одесса: б. в., с. 124-125.
- Сапожников, И. В. 1988. *Отчет Буго-Днепровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1988 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1988/24.
- Сапожников, И. В. 1989а. Археологические разведки для «Свода памятников истории и культуры Одесской области» в 1988 г. В: Ващенко, В. П. (ред.). *Воспитание историей. Тезисы докладов I-й областной краеведческой конференции*. Одесса: б. в., с. 121-123.
- Сапожников, И. В. 1989б. *Отчет Буго-Днепровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1989 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1989/33.
- Сапожников, И. В. 1990а. Археологические разведки для «Свода памятников истории и культуры УССР» (опыт работы Буго-Днепровской экспедиции

ИА АН УССР). В: Білоус, Г. П. (ред.). *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Тези доповідей семінару*. Полтава: б. в., с. 15-17.

Сапожников, І. В. 1990b. *Отчет Буго-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1990 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1990/6.

Сапожников, І. В. 1991. Археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури УРСР» і краєзнавство. В: Григор'єва, Т. Ф. (ред.). *Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України. Тези доповідей V-ї Всеукраїнської конференції*. Київ; Кам'янець-Подільський: б. в., с. 498-499.

Сапожников, І. В. 2006. *Авторская библиография: 1975—2006 гг.* Одесса; Ильичевск: Гратек.

Сапожников, І. В., Болтрик, Ю. В. 2018. Ягорлицькі кургани на лівобережжі Дністра: історія вивчення, картографія та топографія. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 45-65.

Сапожников, І. В., Сапожникова, Г. В. 2011. Каменный век Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus*, 1, с. 8, 13-149, 319-332.

Труфанов, А. А. 2005—2009. Хронология могильников Предгорного Крыма I в. до н. э. — III в. н. э. *Stratum plus*, 4, с. 117-328.

Фокеев, М. М. 1998. *Населення Бужацького степу у I ст. до н. е. — IV ст. н. е.* Автореферат дисертації к. і. н. Одеса.

Фокеев, М. М. 2013. Памятники типа Этулия. В: Бруяко, І. В., Самоїлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Смил, с. 631-643.

Шелов, Д. Б. 1978. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н.э.: классификация и хронология. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 156, с. 16-21.

Яценко, С. А. 1997. Германцы и аланы: о разрушениях в Приазовье в 236—276 гг. н. э. *Stratum plus*, с. 154-163.

Bezeczky, T. 2013. *The Amphorae of Roman Ephesus*. Wien: ÖAW.

Duczak, P. 2001. *Roman Amphorae of the 1st—3rd centuries AD. Found on the Lower Danube. Typology*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Opaít, A. 2004. *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th—6th centuries AD)*. Oxford. British Archaeological Reports, International Series.

Peacock, D., Williams, D. 1991. *Amphorae and the Roman economy*. London; New York: Longman.

Riley, J. 1979. The Coarse Pottery from Berenice. In: Llojd, J. A. (ed.). *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*. Tripoli: Socialist Libyan Arab Jamahiriyah, II, p. 91-467.

REFERENCES

Bruyako, I. V., Dzigovskiy, A. N., Sekerskaya, N. M. 2008. *Nikonijskij rimskij epokhi*. Odessa: Smil.

Vnukov, S. Yu. 2006. *Prichernomorskiye amfory I v. do n. e. — II v. n. e.* Sankt-Peterburg: Aleteyua, II: Petrografiya. khronologiya. problemy trgovli.

Vnukov, S. Yu. 2016. Eshche raz o tipologii. evolyutsii i khronologii svetloglinyanykh (pozdnegerakleyskikh) uzkogorlykh amfor. *Rossiyskaya arkheologiya*, 2, s. 36-47.

Volan, F. P. 2002. Otchet otnositelno geograficheskogo i topograficheskogo polozheniya Provintsii Ozu ili Edisan, obychno nazyvayemoy Ochakovskaya step, sluzhashchiy poyasneniyem k kartam i planam, snyatym po vysochayshemu ukazaniyu. In: Okhotnikov, S. B. (ed.). *Naslediyе F. P. De-Volana: iz istorii porta, goroda, kraya*. Odessa: AstroPrint, s. 74-200.

Gudkova, A. V., Okhotnikov, S. B., Subbotin, L., Chernyakov, I. T. 1991. *Arkheologicheskiye pamyatniki Odesskoy oblasti. Spravochnik*. Odessa: Reniyskaya tipografiya.

Gudkova, A. V. 1999. I—IV vv. v Severo-Zapadnom Prichernomor'ye (kultura osedlogo naseleniya). *Stratum plus*, 4, s. 235-404.

Gudkova, A. V. 2013. Chernyakhovskaya kultura. In: Bruyako, I. V., Samoilo'va, T. L. (ed.). *Drevniye kul'tury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: Smil, s. 658-695.

Dzigovskiy, A. N. 2003. *Ocherki istorii sarmatov Karpato-Dneprovskikh zemel*. Odessa: Germes.

Dzigovskiy, A. N., Smolianinova, S. P. 1999. Arkheologicheskiye issledovaniya pamyatnikov v Tyligulo-Dnestrovskom mezhdurechye. In: Shterbul, N. A. (ed.). *Okhrana i issledovaniya pamyatnikov arkheologii v Odesskoy oblasti*. Odessa: AstroPrint, s. 44-51.

Dzyhovskiy, O. M., Samoilo'va, T. L., Smolianinova, S. P., Vanchuhov, V. P. 2003. *Arkheolohichni pam'iatky Tylihulo-Dnistrovskoho mezhyrichchia*. Odessa: AstroPrint.

Dobrolyubskiy, A. O., Zaginaylo, A. G. 1976. Opyt svodnogo kartografirovaniya arkheologicheskikh pamyatnikov (na materialakh yugo-zapadnykh rayonov Odesskoy obl.). In: Pershina, Z. V. (ed.). *Arkheologicheskiye i arkheograficheskiye issledovaniya na territorii Yuzhnoy Ukrainy*. Kiev; Odessa: Vishcha shkola, s. 92-111.

Drevniye... 2013. *Drevniye kul'tury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: Smil.

Zaginaylo, A. G. 1976. Raboty skifo-antichnoy ekspeditsii. *Arkheologicheskiye otkrytiya*, s. 323-324.

Zeyest, I. B. 1960. *Keramicheskaya tara Bospora*. Moskva: AN SSSR. Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR, 83.

Kurchatov, S. I. 1989. Mogilnik II—III vv. n. e. u s. Alchedar. *Arkheologicheskiye issledovaniya v Moldavii v 1984 g.*, s. 163-179.

Kurchatov, S. I. 2017. Predchernyakhovskiy gorizont mnogolosynogo poseleniya Chernitsa I. *Tyrageitia*, XI (XXII), 1, s. 207-212.

Magomedov, B. V. 2001. *Chernyakhovskaya kultura. Problema etnosa*. Lublin: UMCS.

Malyukevich, A. E. 2013. Pozdneskifskaya kultura. In: Bruyako, I. V., Samoilo'va, T. L. (ed.). *Drevniye kul'tury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: Smil, s. 644-657.

Metodychni... 1984. *Metodychni rekomendatsii po pidhotovtsi statei do «Zvodu pam'iatok istorii ta kul'tury»*. Kyiv: b. v.

Oancha, E. S. 1989. Novyye materialy razvedok Bugo-Dnestrovskoy ekspeditsii (pamyatniki rimskogo vremeni). In: Vashchenko, V. P. (ed.). *Vospitaniye istoriyey. Tezisy dokladov I-y oblastnoy krayevedcheskoy konferentsii*. Odessa: b. v., s. 124-125.

Sapozhnykov, I. V. 1988. *Otchet Bugo-Dnestrovskoy novostroyechnoy ekspeditsii IA AN USSR v 1988 g.* NA IA NANU, f. 64, 1988/24.

Sapozhnykov, I. V. 1989a. Arkheologicheskiye razvedki dlya «Svoda pamyatnikov istorii i kul'tury Odesskoy oblasti» v 1988 g. In: Vashchenko, V. P. (ed.). *Vospitaniye istoriyey. Tezisy dokladov I-y oblastnoy krayevedcheskoy konferentsii*. Odessa: b. v., s. 121-123.

Sapozhnykov, I. V. 1989b. *Otchet Bugo-Dnestrovskoy novostroyechnoy ekspeditsii IA AN USSR v 1989 g.* NA IA NANU, f. 64, 1989/33.

Sapozhnikov, I. V. 1990a. Arkheologicheskiye razvedki dlya «Svoda pamyatnikov istorii i kul'tury USSR» (opyt raboty Bugo-Dnestrovskoy ekspeditsii IA AN USSR). In: Bilous, H. P. (ed.). *Okhorona i doslidzhennia pamiatok arkheolohii Poltavshchyny. Tezy dopovidei seminaru*. Poltava: b. v., s. 15-17.

Sapozhnykov, I. V. 1990b. *Otchet Bugo-Dnestrovskoy novostroyechnoy ekspeditsii IA AN USSR v 1990 g.* NA IA NANU, f. 64, 1990/6.

Sapozhnykov, I. V. 1991. Arkheolohichni rozvidky dlia «Zvodu pamiatok istorii ta kul'tury URSR» i kraieznavstva. In: Hryhor'ieva, T. F. (ed.). *Rozvytok istorychnoho kraieznavstva v konteksti natsionalnoho i kulturnoho vidrodzhennia Ukrainy. Tezy dopovidei V-i Vseukrainskoi konferentsii*. Kyiv; Kamianets-Podil'skiy: b. v., s. 498-499.

Sapozhnikov, I. V. 2006. *Avtorskaya bibliografiya: 1975—2006 gg.* Odessa; Ilchevsk: Gratek.

Sapozhnykov, I. V., Boltryk, Yu. V. 2018. Yavorlytski kurhany na livoberezhzhi Dnistra: istoriia vyvchennia, kartohrafiia ta topohrafiia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (26), s. 45-65.

Sapozhnikov, I. V., Sapozhnikova, G. V. 2011. Kamennyi vek Severo-Zapadnogo Prichernomor'ia. *Stratum plus*, 1, s. 8, 13-149, 319-332.

Trufanov, A. A. 2005—2009. Khronologiya mogilnikov Predgornogo Kryma I v. do n. e. — III v. n. e. *Stratum plus*, 4, s. 117-328.

Fokeiev, M. M. 1998. *Naselennia Budzhatskoho stepu u I st. do n. e. — IV st. n. e.* Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Odesa.

Fokeiev, M. M. 2013. Pamyatniki tipa Etuliya. In: Bruyako, I. V., Samoylova, T. L. (ed.). *Drevniye kul'tury Severo-Zapadnogo Prichernomor'ia*. Odessa: Smil, s. 631-643.

Shelov, D. B. 1978. Uzkozorlyye svetloglinyanye amfory pervykh vekov n. e.: klassifikatsiya i khronologiya. *Kratkie soobshcheniya IA AN SSSR*, 156, s. 16-21.

Yatsenko, S. A. 1997. Germantsy i alany: o razrusheniya v Priazovye v 236—276 gg. n. e. *Stratum plus*, s. 154-163.

Bezczky, T. 2013. *The Amphorae of Roman Ephesus*. Wien: ÖAW.

Dyczek, P. 2001. *Roman Amphorae of the 1st—3rd centuries AD. Found on the Lower Danube. Typology*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Opaiț, A. 2004. *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th—6th centuries AD)*. Oxford. British Archaeological Reports, International Series.

Peacock, D., Williams, D. 1991. *Amphorae and the Roman economy*. London; New York: Longman.

Riley, J. 1979. The Coarse Pottery from Berenice. In: Llojd, J. A. (ed.). *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*. Tripoli: Socialist Libyan Arab Jamahiriya, II, p. 91-467.

O. M. Dzygovskiy, I. V. Sapozhnykov

THE TWO GROUPS OF LATE ROMAN AGE SETTLEMENTS IN THE HEADSTREAM OF TILIGUL RIVER

In the paper the materials of new sites of the first centuries AD are examined. They were revealed and some of them even explored in the Tiligul headstream in 1988—1989, 1997, 2000. Many of these sights were revealed several decades ago but despite of that their materials were not entirely included to the science circulation and, thoroughly, did not find their qualitative scientific comprehension up to the present mo-

ment. According to the chronology and the character of materials of these sites they could be divided into two groups of antiquities: sites of Etuliya type and of Chernyakhiv culture. First of them are presented by the settlements Tochilovo and Aleksandrovka I which, as things stand, are the first sites of Etuliya type revealed and researched in the forest-steppe natural and climatic zone on the lands between Dniester and Southern Bug. The Chernyakhiv sites are represented on this territory by the settlement Baytali III. The sites of Etuliya type chronologically take precedence here of the Chernyakhiv sites which is dated to the second half of 3rd—4th century AD, and as the settlement structure it appeared not later than 250/260 AD. At the same time, the concurrency of the low date of Chernyakhiv site (the settlement Baytali III) and of the high date of the site of Etuliya type (the settlement Tochilovo) may show the short-time coexistence of population of these settlements in the Tiligul headstream, at least, over a period of sixties of the 3rd century AD.

Keywords: Late Roman time, the Tiligul headstream, the settlement Tochilovo, Aleksandrovka I, Baytali III, sites of Etuliya type, Chernyakhiv culture.

Одержано 05.06.2019

ДЗИГОВСЬКИЙ Олександр Миколайович, доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Єлизаветинська, 12, Одеса, 65082, Україна.

DZYGOVSKIY Aleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor, Odessa, I. I. Mechnikov National University, Elisavetinskaya, 12, Odesa, 65082, Ukraine.

E-mail: dzygovskiy@gmail.com.

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАНУ, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна.

SAPZHNYKOV Igor, Doctor of Historical Sciences, Institute of Archaeology National Academy of sciences of Ukraine, Chief Research Fellow, Geroyiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>, e-mail: igors@gcn.ua.